

Martyrologium czy zbiór biografii? *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1–3, Warszawa 2002–2006

Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989 jest ważną próbą przedstawienia sylwetek polskich duchownych – świeckich i zakonnych, którzy w czasach reżimu komunistycznego doświadczyli represji ze strony ówczesnego aparatu bezpieczeństwa lub tzw. wymiaru sprawiedliwości za swoją kapłańską i patriotyczną postawę.

Praca zbiorowa przygotowana została pod redakcją ks. prof. dr. hab. Jerzego Myszoza przez zespół historyków znanych z zainteresowań badawczych powojennymi dziejami Kościoła w Polsce. Wśród członków kolegium redakcyjnego i autorów biogramów znaleźć można takie nazwiska, jak: Jan Żaryn, Adam Dziurok, Andrzej Grajewski, Wiesław Jan Wysocki. Nielatwej edycji dzieła podjęło się Wydawnictwo Księży Werbistów „Verbinum”. Finansowały ją zaś niektóre samorządy miast województwa śląskiego, redakcja „Gościa Niedzielnego”, Urząd ds. Kombatantów, Rada Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa oraz Instytut Pamięci Narodowej.

Dzieło ma nie tylko wartość źródłową. W jakiejś mierze jest też odpowiedzią autorów i wydawcy na apel Jana Pawła II wyrażony w 1999 r. podczas pielgrzymki do Polski, gdy Papież beatyfikował 108 polskich biskupów, księży, osób zakonnych i konsekrowanych świeckich – męczenników z czasów II wojny światowej. Ojciec Święty wezwał wówczas do pracy nad *martyrologium* XX wieku, upamiętniającym ofiary nazizmu i komunizmu. Podobne w treści, wyrażone wcześniej papieskie oczekiwanie znalazło się w liście apostolskim *Tertio Millennio adveniente*.

W datowanym 14 października 2001 r. słowie wstępnym do pierwszego tomu *Leksykonu...* Prymas Polski ks. kard. Józef Glemp napisał: „Kościół, wierny Ewangelii, autentyczny i żywy dzięki świadectwu duchownych świeckich, od początku swojego istnienia doznaje prześladowań, dzieląc los swojego Pana, Jezusa Chrystusa, i dając dowód swojej wierności i miłości silniejszej niż śmierć. Dlatego należy docenić każdą próbę ocalenia pamięci o tych wszystkich, którzy – wierni Bogu, Kościołowi i Narodowi polskiemu – cierpieli prześladowanie także w niedawnym okresie: skrytobójczo mordowani, sądzeni w pokazowych procesach, deportowani z parafii i klasztorów, pozbawiani czci przez haniebne zarzuty”¹.

¹ Zob.: *Słowo wstępne* [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, Warszawa 2002, s. V.

Świadomość tych motywów przyświecających autorom dzieła każe postrzegać je nie tylko jako owoc prac badawczych i redakcyjnych, ale przede wszystkim jako szczególnie pomnik poświęcony polskiemu duchowieństwu w latach komunistycznej władzy w powojennej Polsce. Czyni to z *Leksykonu duchowieństwa represjonowanego...* nie tylko źródło informacji biograficznej o kilkuset duchownych żyjących w latach 1945–1989.

Tego typu opracowanie nie ma w polskiej historiografii pionierskiego charakteru. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ukazało się pięć tomów *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*² wydanych w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Po upadku PRL i zniesieniu cenzury pojawiły się pierwsze słownikowe opracowania dotyczące represji komunistycznych wobec duchowieństwa katolickiego. Wśród nich wymienić należy słownik polskich księży przebywających w sowieckich łagrach i więzieniach³ oraz czterysta biogramów księży katolickich represjonowanych w Związku Sowieckim w latach 1917–1939⁴. Wspomnieć też trzeba *martyrologium* wydane z okazji przywołanej wcześniej beatyfikacji 108 duchownych, obejmujące sylwetki męczenników za wiarę w czasie okupacji niemieckiej⁵. Trzeba zaznaczyć, że podobne opracowania dotyczące nazistowskich i komunistycznych prześladowań Kościoła katolickiego ukazały się w Niemczech, Rosji oraz na Ukrainie.

Każde z wymienionych opracowań słownikowych, jak również *Leksykon duchowieństwa represjonowanego...* jest dopiero przyczynkiem do szczegółowego opisu rozmiarów prześladowań, jakich doznał Kościół katolicki i jego duchowieństwo od funkcjonariuszy reżimów totalitarnych XX wieku. O ile stosunkowo wyczerpująco opracowane są losy Kościoła pod okupacją niemiecką, o tyle nadal brak kompendium wiedzy na temat prześladowań, jakich doznało duchowieństwo i hierarchia kościelna z rąk funkcjonariuszy reżimu komunistycznego. W tej sytuacji uznać należy, że *Leksykon...* jest publikacją bardzo potrzebną i wpisującą się w liczne, powstałe zwłaszcza po 2000 r., opracowania dotyczące historii Kościoła w Polsce w czasach powojennych.

Z uwagi na słownikowy charakter *Leksykon...* jest publikacją przede wszystkim źródłową, przybliżającą biografie ludzi Kościoła, którzy za religijną i patriotyczną niezłomność płacili nieraz najwyższą cenę. Przyjęty przez zespół redakcyjny system hollenderski (każdy z trzech tomów stanowi odrębną uporządkowaną alfabetycznie całość) sprzyja prezentowaniu w kolejnych tomach aktualnego stanu badań nad przedmiotem. Widać to wyraźnie w dziele, którego pierwsze dwa tomy, wydane w latach 2002 i 2003,

² *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, t. 1–5, red. W. Jacewicz, J. Woś, Warszawa 1981.

³ T. Mała, *Polscy księża katolicycy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r.*, Lublin 1996.

⁴ R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR. 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998.

⁵ *Męczennicy za wiarę 1939–1945. Duchowni świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarę z życia świadectwo miłości*, red. W. Moroz, A. Datko, Warszawa 1996.

zawierają biogramy sporządzone na podstawie źródeł zgromadzonych w archiwach państwowych i kościelnych. Dopiero w tomie trzecim, z 2006 r., przy opracowywaniu biogramów sięgnięto do archiwaliów Instytutu Pamięci Narodowej, zawierających przecież przebogată dokumentację zwalczania Kościoła przez reżim komunistyczny w powojennej Polsce. Realizowane w ostatnich latach badania archiwaliów zgromadzonych w IPN dają zaskakujący nieraz obraz wielokierunkowości i powszechności działań operacyjnych prowadzonych wobec hierarchii Kościoła i duchowieństwa.

Uwag tych nie należy bynajmniej postrzegać jako zarzutu wobec autorów *Leksykonu...* Na początku obecnej dekady dopiero odkrywano i porządkowano zbiór dokumentów zdeponowanych w IPN – stąd ograniczona możliwość pełnego ich wykorzystania, co nie miało już wpływu na przygotowanie tomu trzeciego.

Rozmiar represji wobec duchowieństwa katolickiego uświadamia dopiero lektura całości *Leksykonu...* W trzech jego tomach zamieszczono bowiem 812 haseł, czyli tyle biogramów księży i osób życia konsekrowanego, którzy doświadczyli jakichkolwiek prześladowań w czasach tzw. Polski Ludowej. Liczba ta ilustruje zarazem skalę sprzeciwu Kościoła katolickiego wobec urzędowej ateizacji i laicyzacji oraz wysiłków władz komunistycznych, zmierzających do przebudowy świadomości Polaków.

Autorzy *Leksykonu...* musieli ze względów metodologicznych przyjąć definicję represji komunistycznych. W październiku 2000 r. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie odbyła się konferencja naukowa mająca na celu wypracowanie metodologii tworzenia *Leksykonu...* Ustalono, że za represjonowaną uważa się osobę pozbawioną w jakikolwiek sposób życia i wolności na mocy decyzji ówczesnych władz z pobudek ideologicznych lub politycznych, a więc związanych z religijnym charakterem działalności. Zasadniczym materiałem źródłowym stały się zatem akta sądowe i prokuratorskie. Jednocześnie wyeliminowano z opracowania dokumentację procesową mającą szeroko rozumiany charakter obyczajowy. Wiązało się to m.in. z niemożliwością weryfikacji autentyczności i rzetelności tego rodzaju oskarżeń. Punkt odniesienia zbieranych informacji biograficznych zawarty jest w podtytule *Leksykonu...: pomordowani – więzieni – wygnani*.

Przyjęte standardy metodologiczne były optymalne w momencie ich powstania. Nadal jednak nie udało się dokonać choćby statystycznego zestawienia wszystkich represjonowanych duchownych katolickich świeckich i zakonnych. Uniemożliwiają to nieprecyzyjne dotąd kryteria represji, choć penetracja badawcza zasobu archiwalnego IPN pozwala na coraz wyraźniejsze określenie charakteru i stopnia prześladowań, jakim poddany był Kościół katolicki i inne związki wyznaniowe w latach 1944–1990. *Leksykon...* ilustruje zatem jedynie przybliżony rozmiar walki z duchowieństwem⁶.

⁶ Warto zasygnalizować przy tej okazji coraz obszerniejszą literaturę poświęconą dziejom Kościoła w Polsce w latach 1944–1989. Przykładowo wymienić należy: A. Dudek, P. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła*

Zebrane w *Leksykonie duchowieństwa represjonowanego...* biogramy mają ściśle określony schemat, oparty na podstawowych danych personalnych, okolicznościach aresztowania, przebiegu procesu (z uwzględnieniem współoskarżonych, danych osobowych sędziów, obrońców i prokuratorów oraz informacji o siedzibie sądu, jak również szczegółowej charakterystyki podstawy prawnej oskarżenia i wyroku), okoliczno-

katolickiego w Polsce (1944–1989), Warszawa 2003; *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1960–1980*, Londyn 1996; *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1980–1989*, Londyn 1993; *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004; *Teczki Wojtyły*, red. C. Wilanowski, Warszawa 2003; P. Bączek, „Żeby Bóg powołał go na swoje łono”. *Przyczynek do polityki władz PRL wobec papieża Jana Pawła II i innych kościołów chrześcijańskich na arenie międzynarodowej 1982–1987*, „Głaukopis” 2006, nr 4; R. Gryz, „Na masowe budownictwo sakralne nie pójdziemy”. *Ekipa Gierka wobec budowy katolickich świątyń (1970–1980)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 1 (7); H. Konopka, *Nauczanie religii w województwie łódzkim na tle innych regionów* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem 1945–1967*, red. J. Wróbel, L. Próchniak, Warszawa 2005; M. Lasota, *Polski Kościół od 13 grudnia do „Magdaleny”* [w:] *Solidarność – droga do niepodległości*, red. A. Borowski, Warszawa 2005; R. Michalak, *Divide et impera. Szkic o złożoności polityki wyznaniowej PRL wobec Kościołów mniejszościowych i jej następstwach*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 1 (7); A. Poniński, *Początki ruchu „księży-patriotów” w południowej części diecezji wrocławskiej* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem...*; L. Próchniak, *Represje i szkany administracyjne wobec Kościoła w Łódzkiem 1957–1967* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem...*; T. Toborek, *Łódzkie duszpasterstwo akademickie* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem...*; J. Wołoszyn, *Członkowie Związku Młodzieży Polskiej w województwie lubelskim wobec Kościoła katolickiego – przyczynek do dziejów mentalności młodzieży*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 1 (7); W.J. Wysocki, *Główne kierunki polityki komunistycznego państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w latach 1944–1967* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem...*; P. Zwoliński, *Sytuacja Kościoła łódzkiego w pierwszych latach po II wojnie światowej* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem...* Swobodnym kompendium jest wydawnictwo zbiorowe: *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, gdzie zamieszczono artykuły: J. Dziobek-Romański, *Pozycja prawna Kościoła katolickiego w latach 1944–1989*; M. Kosek, *Relacje Episkopat – Rząd w optyce wybranych problemów podejmowanych na forum Komisji Wspólnej w latach 1956–1967*; J. Krukowski, *Porozumienia pomiędzy przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja*; J. Matwiejuk, *Regulacje wyznaniowe w Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r.*; A. Mezglewski, *Ograniczanie przez władze państwowe działalności szkolnictwa wyznaniowego w latach 1948–1964 jako przejaw instrumentalizacji prawa na poziomach jego stanowienia i stosowania*; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań*; S. Nabywaniec, *Założenia antykościelnych działań operacyjnych aparatu bezpieczeństwa w diecezji przemyskiej*; T. Stanisławski, *Wykorzystanie opodatkowania Kościoła w polityce wyznaniowej PRL*; P. Stanisławski, *Rola przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych w realizacji polityki wyznaniowej państwa w latach 1945–1989*; A. Szymański, *Represyjne działania władz państwowych wobec Niższego Seminarium Duchownego pw. bł. Czesława w Głiwicach i jego likwidacja 21 sierpnia 1963 r.*; K. Warchałowski, *Usunięcie nauczania religii ze szkół publicznych w latach 1958–1961*; Z. Zarzycki, *Sytuacja prawna nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce Ludowej*; P. Piotrowski, *Kościół a podziemie antykomunistyczne w Polsce 1944–1956* [w:] *Aparat represji a opór społeczeństwa wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944–1956*, red. P. Niwiński, Warszawa 2005; J. Myszor, *Biskup Michał Klepacz, przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski 1953–1956 – meandry polityki kościelnej* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem 1945–1967...*; K. Sychowicz, *Kościół katolicki w województwie białostockim wobec podziemia antykomunistycznego w latach 1945–1953*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 1 (8).

ści wykonania wyroku i ewentualnej rehabilitacji. Jest więc *Leksykon duchowieństwa represjonowanego...* zbiorem wiadomości o postaciach hasłowych, ale równocześnie zawiera niemałą dawkę dostępnej w momencie tworzenia dzieła wiedzy na temat antykościelnych struktur aparatu represji i wymiaru sprawiedliwości komunistycznego państwa. Choć siłą rzeczy *Leksykon...* jest swoistym *martyrologium*, to jego twórcom udało się uniknąć tonu hagiograficznego i poprzestać na faktografii, co w przypadku tego typu opracowania ma zasadnicze znaczenie.

Wspomniany wcześniej ograniczony dostęp do dokumentacji operacyjnej powołanych do walki z religią struktur UB i SB skłonił redakcję do zaniechania badań o charakterze lustracyjnym i wykorzystywania ich wyników przy sporządzaniu poszczególnych biogramów. W przypadku tomu trzeciego, w którym uwzględnia się źródła z archiwów IPN, owo zaniechanie jest mało przekonujące. Nie znaczy to, że należy podważyć ustalenia autorów biogramów, niemniej obecny stan badań nad represjonowaniem Kościoła skłoni być może redakcję i autorów *Leksykonu...* do sporządzenia suplementu zawierającego nowe informacje o duchownych prześladowanych w czasach Polski Ludowej.

Treść biogramów wzbogacają obszernie aneksy bibliograficzne umieszczone w każdym tomie. Tom pierwszy zawiera ponadto opracowaną przez Jacka Żurka charakterystykę aktów prawnych i procedur sądowych obowiązujących w procesach duchownych. W tomie trzecim zamieszczono szczegółowe zestawienie tabelaryczne obrazujące wysiedlenia zakonnic z klasztorów do obozów pracy w ramach „Akcji X 2”, sporządzone przez s. Agatę Mirek.

Leksykon duchowieństwa represjonowanego... jest prezentacją losów duchownych ze wszystkich diecezji położonych w granicach powojennej Polski, a także z większości zakonów. Wskazuje i przekonująco uzasadnia głęboki związek ludzi Kościoła katolickiego w Polsce z szeroko rozumianą sprawą narodową. Stanowi przy tym źródło pomocne w badaniach biograficznych, regionalnych, w pracach poświęconych martyrologii Polaków w latach 1939–1990 oraz w przygotowaniu syntetycznych opracowań dotyczących dziejów Kościoła w Polsce w drugiej połowie XX wieku.